

Kortetermijndenken, religie en onzekerheidstolerantie

Breder kijken en denken in een pandemie

Sjaak Körver*

De zoektocht naar de verloren tijd liep via het web. Archiefdocumenten en allerlei dingen van vroeger die we nooit ofte nimmer hadden gedacht terug te zullen vinden, kwamen onverwijd tot ons. Het geheugen was onuitputtelijk geworden, maar de diepte van de tijd was weg (...). We bevonden ons in een eindeloos heden (Ernaux 2021, 210).

We moesten de kracht van onze menselijkheid leren gebruiken. Om geweldig geweldloos te worden. Om ons te buigen over de dingen die we elkaar moeten vertellen. Dat is niet slap, dat is niet zwak, integendeel, het is menselijk. Het is tragisch dat we voortdurend maar moeten bewijzen dat we mensen zijn (McCann 2020, 268).

Het land is helemaal volgebouwd, de grond van onze voorouders verborgen onder glas en beton en draad en staal, de herinneringen onherroepelijk bedekt. Geen daar meer daar (Orange 2019, 45-46).

Summary

A good story, that is what citizens need to be able to (continue to) sustain the 'together' of 'Only together do we get corona under control'. In this article, I would first like to explore the significance of the focus on infection rates. Using Anne-Mei The's research on communication between lung cancer patients and their physicians, I interpret this focus as a collusion based on a technical approach that narrows time to the short term. The long term – i.e., the story of meanings, values and quality of life but equally of failure, loss and tragedy – is left out of the picture. That long term story is about how we live together, near and far, now and in the future. It is about responsibility for each other, but also about failure. With Roman Krznaric, I introduce the question of whether we are good ancestors, whether we include this question in that broader story. Memories are very important. Without a past no future. It turns out that religion is in principle a powerful human phenomenon that can offer a transcendent story and stimulate broad solidarity. The Christian concept of original sin that acknowledges failure, simultaneously opens the view of

---

* Sjaak Körver is universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan Tilburg University, en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging.

human responsibility for every other living being and for the world as a whole. In this framework, the uncertainty tolerance can grow, so that the narrowing of gaze and consciousness to the short term, to mere technical measures, can be avoided. The purpose of this contribution is not to offer concrete policy alternatives for dealing with the corona crisis, nor to outline that broader perspective and narrative. Its purpose is to use various conceptual frameworks to answer the question: Why is it that both government and citizens are so focused on the infection rates and curves, what can help to break through this limited perspective, and to what extent can religion play a role in this? So how can government and citizens think more broadly in the pandemic?

Inleiding

Wie tijdens de coronacrisis wel eens naar de persconferenties van minister-president Mark Rutte en minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) Hugo de Jonge over de stand van zaken van en maatregelen met betrekking tot de crisis heeft gekeken of geluisterd, heeft vooral kunnen constateren dat zij hun presentatie baseerden op de epidemiologische cijfers en daaromheen vooral met behulp van steeds wisselende metaforen een ‘boeiend’ verhaal trachtten op te bouwen.¹ De centrale boodschap is al een jaar ‘Alleen samen krijgen we corona onder controle’, een tekst die bij de persconferenties – ook letterlijk – steeds op de achtergrond aanwezig is, maar niet meer dan een haast gedachteloos refrein is geworden. Opvallend in een analyse van de sociaalpsycholoog Cecilia Keuchenius (2020) is, dat er wel allerlei technieken die de kijker willen beïnvloeden, aan te wijzen zijn, maar geen genuanceerd verhaal dat voorbij of breder dan de crisis kijkt. Ook de vragen van de aanwezige journalisten zijn steeds op de concrete uitwerking van de maatregelen gericht, waarbij veel vragen naar de bekende weg. Vragen die een bredere kijk of een ander perspectief openen, zijn er niet. De wijze van communiceren is in de loop van het jaar steeds meer opgeschoven naar een benadering van de kijker als onderdaan die zich aan de regels moet houden, aldus Keuchenius (2020). De kijker ziet zichzelf waarschijnlijk niet op die manier, waarschijnlijk eerder als burger, consument of opponent. De perceptie van de relatie is niet congruent bij beide partijen, waardoor de inhoud van de boodschap verloren gaat of anders wordt verstaan dan bedoeld. Met misverstanden, wrevel en polarisatie tot gevolg (Van Ruler 2021). Een breder verhaal, een bredere kijk, en een bredere keuze ontbreken. Dat is ook waar recentelijk Maurice van den Bosch, lid van de raad van bestuur van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis in

Amsterdam, op wijst. Hij benadrukt het belang van de (streng) maatregelen, maar maakt tevens duidelijk dat de coronacrisis meer is dan een medische crisis. Dat besef vraagt een bredere kijk, en vereist maatwerk en durf, en een goed verhaal: “Dat de slijterij en de snoepwinkel open zijn, dat sigaretten vrij verkrijgbaar zijn terwijl de sportscholen dicht zijn, dat is verwonderlijk. Ik kan op zaterdag gewoon naar Albert Heijn, waar het afgeladen vol is, terwijl ik niet naar de sportschool mag. Dat valt niet uit te leggen, dat is krom” (Van der Geest & De Visser 2021, 8).

Een goed verhaal, dat is wat burgers nodig hebben om het ‘samen’ van ‘Alleen samen krijgen we corona onder controle’ te kunnen (blijven) volhouden. In deze bijdrage wil ik allereerst nagaan wat de betekenis is van de focus op de besmettingscijfers. Aan de hand van Anne-Mei The’s onderzoek naar de communicatie tussen longkankerpatiënten en hun behandelaars duid ik deze focus als een collusie, gebaseerd op een technische aanpak die de tijd vernauwt tot de korte termijn. De lange termijn – d.w.z. het verhaal over betekenissen, waarden en kwaliteit van leven maar evenzeer over falen, verlies en tragiek – wordt buiten beeld gehouden. Dat brede verhaal gaat over hoe wij samenleven, dichtbij en veraf, nu en in de toekomst. Het gaat over verantwoordelijkheid voor elkaar, maar ook over falen. Met de filosoof Roman Krznaric introduceer ik de vraag of wij goede voorouders zijn, of wij deze vraag meenemen in dat bredere verhaal. Herinneringen zijn daarbij van groot belang. Zonder verleden geen toekomst. Het blijkt dat religie, ondanks de vaak gesloten en negatieve vormgeving daarvan, in principe een krachtig menselijk fenomeen is dat een transcendent verhaal kan bieden en een brede solidariteit kan stimuleren – in het voortdurende spanningsveld tussen verantwoordelijkheid en falen. Het christelijke concept van de erfzonde dat het falen benoemt en erkent, opent tegelijk het zicht op de menselijke verantwoordelijkheid voor ieder ander levend wezen en voor de wereld als geheel. In dit kader kan de onzekerheidstolerantie groeien, zodat de vernauwing van blik en bewustzijn tot de korte termijn, tot louter technische maatregelen, kan worden vermeden. Het doel van deze bijdrage is niet om concrete beleidsalternatieven voor het omgaan met de coronacrisis te bieden, en ook niet om dat bredere perspectief en verhaal te schetsen. De bedoeling is om met behulp van verschillende conceptuele kaders de vraag te beantwoorden: Hoe komt het dat zowel overheid als burgers zo gefocust zijn op de dagcijfers en besmettingscurves, wat kan helpen om dit beperkte perspectief te doorbreken, en in hoeverre kan religie daarbij een rol spelen? Hoe kunnen overheid en burgers dus breder kijken en denken in de pandemie?

Breder kijken en kiezen

Op 3 mei 2020, ongeveer anderhalve maand na de ingang in Nederland van wat minister-president Mark Rutte de “intelligente lockdown” (Redactie *Trouw* 23 maart 2020) noemde, verscheen een advies van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS) met de prikkelende titel (*Samen leven is meer dan overleven. Breder kijken en kiezen in tijden van corona* (2020)). De analyse in dit rapport van wat er destijds op politiek en beleidsniveau ten aanzien van de coronacrisis gebeurde, heeft volstrekt niet aan actualiteitswaarde verloren, integendeel zelfs. Natuurlijk, inmiddels hebben we de tweede (en de derde?) golf doorstaan, er zijn voldoende beschermende middelen voorhanden, de aanpak in de zorg is door ervaring en onderzoek sterk verbeterd, door schade en schande ook, en de vaccinatie is (langzaam) op gang gekomen. Maar de kern van de observaties van de RVS blijft onverminderd van kracht. De RVS constateert veel onzekerheid op alle niveaus in de samenleving, waarop politiek en beleid vooral – of misschien wel bijna uitsluitend – reageren met maatregelen die getuigen van kortetermijndenken en die erop gericht zijn om directe schade te beperken, *damage control*. Uiteraard onderstreept de RVS het belang van (strikte) maatregelen, vooral ook om te zorgen dat de zorg niet bezwijkt onder de druk van de opnames. En toch, toen al, toen de crisis pas enkele maanden oud was, bepleitte de RVS een bredere kijk zodat andere perspectieven in beeld komen en blijven. Het rapport benadrukt een bredere afweging van wat kwaliteit van leven is en wat waardig sterven inhoudt. De overheid dient rekening te houden met de toename van ongelijkheid door de algemene maatregelen en met de kwetsbaarheid van bepaalde groepen. Bovendien dient de overheid zich rekenschap te geven van de gevolgen van het afschalen van de reguliere zorg en de beperking van andere vormen van ondersteuning. En tenslotte moet er worden nagedacht over een ander type politieke besluitvorming. Wat vooral opvalt in het advies, is het innemen van een langetermijnperspectief, het accent op flexibiliteit, de noodzaak van maatregelen op maat die rekening houden met specifieke groepen en contexten. Tevens klinkt het pleidooi om voortdurend een stap achteruit te zetten om ruimer en breder te kunnen kijken, en het dringende advies om vooral ook burgers te betrekken bij de besluitvorming (Raad voor Volksgezondheid en Samenleving 2020). Vanuit het perspectief van wat vrijheid in een democratische samenleving betekent, is reflectie op de maatregelen van de overheid, en op de onderliggende waarden die daarbij op het spel staan, van essentieel belang – zoekend naar een moreel ‘dashboard’ (Claassen 2020).

De coronacrisis heeft de zwakheden van het Nederlandse politieke bestel en van het Nederlandse zorgsysteem onverbiddeijk aan het licht gebracht (De Vrieze 2021). Hoewel Nederland in een tweetal indices uit 2019 (dus gepubliceerd vooraf aan de pandemie) tot de landen wordt gerekend die het best zijn voorbereid om epidemieën en pandemieën op te vangen (*Global Health Security Index. Building Collective Action and Accountability* 2019; Oppenheim et al. 2019), blijkt gaandeweg de pandemie dat in die indices geen rekening wordt gehouden met een aantal factoren die wel van wezenlijk belang blijken te zijn. Het gaat om factoren als de omstandigheid dat een land als Nederland geen eiland is, dat in de Europese Unie niet aan de ideologie van open grenzen mag worden getornd, en dat tegelijkertijd organisaties als de Europese Unie niet in staat blijken om de aanpak van de pandemie over de binnengrenzen heen te coördineren. Bovendien blijkt dat de beide, op papier kloppende indices niet geschikt zijn de daadwerkelijke capaciteit van gezondheidssystemen goed in te schatten, zeker wanneer door de marktwerking in de zorg de efficiëntie zo ver is doorgevoerd dat er geen enkele reserve meer beschikbaar is om plotselinge crisissituaties het hoofd te bieden. Daarnaast ontbreekt echt politiek leiderschap waardoor er een doolhof van verantwoordelijkheden op regionaal en plaatselijk niveau ontstaat die effectieve besluitvorming en helder beleid op overheidsniveau onmogelijk maakt. En verder is tijdens de coronacrisis duidelijk geworden dat de specifieke context en sociale ongelijkheid binnen landen niet in de modellen is verdisconteerd, evenmin als de mate waarin onderlinge solidariteit wel of niet kan worden geactiveerd (Baum et al. 2021). Daarbij komt dat degene die uitleg of informatie geeft over virus, maatregelen en vaccins een vergelijkbare achtergrond dient te hebben als de ontvanger van de boodschap; hij of zij moet in de ogen van de ontvanger betrouwbaar zijn, waarbij de inhoud van de boodschap er minder toe doet, en waarbij voorbeeldgedrag in een groep een belangrijk effect heeft op het volgen van de maatregelen (Banerjee et al. 2020).

Wat dit onderzoek en deze analyses laten zien, is het ontbreken van een ruimer perspectief. Een breder en verder reikend verhaal is nodig, een verhaal waarin het ‘Alleen samen krijgen we corona onder controle’ meer achtergrond en diepte krijgt, een verhaal waarin waarden omtrent leven en sterven, samenleven en solidariteit in ruimte en tijd, en beleidskeuzes op de korte en lange termijn een plek kunnen krijgen. Een verhaal waarin ieders eigen verhaal op dit moment en op deze plek in de coronacrisis inbedding en perspectief krijgt. De beide indices uit 2019 beschouwen epidemieën en pandemieën als technische problemen die met de juiste maatregelen kunnen worden ingedamd en bestreden. De werkelijkheid van het afgelopen jaar wijst er echter op

dat de aanpak van de pandemie vereist dat deze wordt gezien in een ruimere sociale context. Er is meer nodig dan *damage control* en technische maatregelen. Iedere persoon en de hele samenleving hebben een verhaal nodig dat een herkenbaar en betrouwbaar kader biedt voor de acute concrete maatregelen, maar dat tevens deze maatregelen relateert (en relativeert) aan gezamenlijke waarden en onderlinge solidariteit, en het heden positioneert tussen verleden en toekomst. In dit verhaal dient ook aandacht te worden geschonken aan andere meningen, aan waarden die botsen, en vooral ook aan wat technische acute maatregelen niet kunnen, namelijk alle onzekerheid wegnemen en het leven weer ‘normaal’ maken alsof er niets is gebeurd. Het gaat om een verhaal waarin ook plaats is voor verdriet, falen en tragiek, en het besef dat veel omstandigheden en gebeurtenissen niet of nauwelijks onder controle zijn te brengen. Dit laatste besef lijkt maatschappelijk, zowel bij de overheid als bij burgers, maar ook bij wetenschappers en bij zorgverleners, afwezig (Dehue 2014).

“Blijf thuis”

Na meer dan een jaar van een golvende coronacrisis is duidelijk geworden dat bovenstaand advies van de RVS uit mei 2020 nauwelijks weerklank heeft gevonden bij politiek en beleid. De cijfers (besmettingen, opnames in het ziekenhuis en op de intensive-care afdelingen, sterfgevallen) blijven leidend, het vaccinatiebeleid zwalkt, de betrokken ministeries worden niet gestuurd door een langetermijnperspectief maar door lobby's uit de samenleving, alles moet ‘via de polder’ waardoor verantwoordelijkheden steeds diffuser worden, en ervaringen in het buitenland worden uit een vals soort superioriteit niet in het beleid betrokken – zoals een reeks kritische artikels in *De Groene Amsterdammer* van 18 februari 2021 met een terugblik op een jaar crisisbeleid constateert (zie o.a. Coates 2021; De Vrieze 2021). Ook de RVS kijkt na ongeveer een jaar terug en komt op 5 maart 2021 met een nieuw advies – uitdrukkelijk bedoeld om de politiek in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen een spiegel voor te houden (Raad voor Volksgezondheid en Samenleving 2021). Het advies van de RVS luidt om niet alleen de fysieke gezondheid (lees: het aantal besmettingen) te laten tellen, maar ook de mentale gezondheid, de manier van samenleven en het welzijn. “De landelijke maatregelen om besmettingen te voorkomen, staan vaak haaks op andere belangen en waarden in de samenleving. De gevolgen slaan bovendien onevenredig hard neer bij alleenstaanden, mensen met een beperking en jongeren. Na een jaar waarin

de focus primair lag op het voorkomen van besmetting en het beschermen van de economie, is het de hoogste tijd voor een sociaal vaccin. Een vaccin tegen onrechtvaardigheid en kansenongelijkheid in de samenleving. Zodat we verder kunnen. Want de coronacrisis heeft laten zien dat het ook anders kan. De tijd voor verandering is aangebroken” (Raad voor Volksgezondheid en Samenleving 2021, 5). De RVS adviseert met klem om, zoals hij zegt, “de wissels om te zetten”, waarbij in de gekozen aanbevelingen de stevige systemische kritiek opvalt, met een duidelijke prioriteit voor een waardegedreven beleid, samenwerking op elk vlak, inclusie en vooral ook een verhaal met een langetermijnperspectief. De RVS verwijst daarbij ook naar belangrijke andere nota’s en adviezen die inmiddels zijn verschenen, zoals de discussienota *Zorg voor de Toekomst* en het verslag van de consultaties rondom deze nota (Ministerie van VWS 2020b; 2021), en de landelijke nota gezondheidsbeleid (Ministerie van VWS 2020a), waarin aandacht wordt gevraagd voor de complexe ongelijkheid die ten grondslag ligt aan gezondheidsachterstanden bij bepaalde groepen in de samenleving – ongelijkheid die alleen maar is toegenomen ten tijde van de coronacrisis (Baum et al. 2021).

Dat het beleid, de overheidsmaatregelen en de alledaagse praktijk niet goed op elkaar aansluiten, blijkt symptomatisch uit de grote borden langs de Nederlandse autowegen waar met grote letters “BLIJF THUIS” op staat. In het voorjaar van 2021 staat die tekst er nog steeds, terwijl het verkeer er in dichte stromen langs rijdt en het bijna net zo druk is als vóór de coronacrisis, hoewel met minder files en minder drukte in de spits – iets wat al eind vorig jaar werd geconstateerd (COVID-19 Stats 2020). Alsof er in het voorbije jaar niets veranderd is, alsof er in het officiële overheidsbeleid geen inzichten uit praktijk en onderzoek zijn doorgedrongen, en alsof de overheid krampachtig blijft inzetten op *damage control* op basis van besmettingscijfers, ziekenhuisopnames en sterftecijfers (door corona).² Er ontbreekt een verhaal voor de langere termijn. ‘Blijf thuis’ en ‘Alleen samen krijgen we corona onder controle’ als verhaal van overheidsbeleid schiet te kort, omdat het slechts lege hulzen zijn, uitspraken die niet meer worden waargenomen. Deze teksten hebben geen achtergrond, en vormen alleen nog maar een letterlijke achtergrond die niet meer wordt waargenomen. De combinatie van deze twee uitspraken personaliseert bovendien de boodschap: het ligt aan ieder individu zelf, het komt neer op ieders persoonlijke verantwoordelijkheidsbesef. Er is geen sprake van een gezamenlijk verhaal, in de teksten is – zoals hierboven al gezegd – geen plaats voor falen en voor verlies van controle, en ook geen plaats voor een breder perspectief van waarden noch voor historische ontwikkeling (Dehue 2014).

Techniek en korte termijn overheersen, en stimuleren een vernauwd perspectief en bewustzijn.

Kortetermijnperspectief

Wat hier op landelijk niveau gebeurt, vertoont gelijkenis met wat de Nederlandse cultureel antropoloog Anne-Mei The in haar etnografisch onderzoek naar de communicatie tussen longkankerpatiënten en hun zorgverleners waargenomen heeft (The 1999; 2005). Er vindt in die communicatie een bepaald soort samenspel, collusie plaats. Een collusie, ook wel ‘neurotische ritssluiting’ (Emde Boas 1962) genoemd, wijst op een onbewuste wederzijdse afhankelijkheid, waarbij de betrokken partijen elkaar via complementair gedrag manipuleren om de neurotische relatie in stand te houden, omdat die de partijen voordeel biedt. In de situatie van de longkankerpatiënt en zijn of haar behandelaar houden beiden elkaar in een houdgreep, met als voordeel dat vragen omtrent het levenseinde door beide partijen niet ter sprake (hoeven te) worden gebracht. Door de concentratie op de uitslagen van onderzoeken, op de volgende behandeling en op het volgende ziekenhuisbezoek verdwijnt de lange termijn uit beeld. Er ontstaat bij de patiënt op basis van die blikvernaauwing een misplaatst optimisme: ‘Er gebeurt van alles, dat betekent dat er hoop is, anders zouden ze het niet doen, toch?’ Vragen die over de langere termijn gaan, inclusief de existentiële vragen omtrent leven en dood, worden door beide partijen angstvallig vermeden. Ook de arts vermijdt dit, omdat zij/hij dit moeilijk vindt, de patiënt diens hoop niet wil ontnemen, en zich kan concentreren op de technische kant van het behandelprotocol. De Engelse samenvatting van dit onderzoek in het *British Medical Journal* (The, Hak, Koeter & Van der Wal 2000) hoort, volgens een peiling uit 2015 tot de twintig meest gelezen en meest invloedrijke bijdragen in de twintig digitale jaargangen. Volgens de peiling laat dit onderzoek zien hoe herkenbaar die ingewikkelde communicatie tussen patiënten en hun zorgverleners is – communicatie die bol staat van emoties, ontwijkingen en dubbelzinnigheden, zeker als de diagnose zo ingrijpend is (Payne 2015). De populariteit wijst op het belang van dit type kwalitatief onderzoek, waarin met een bredere blik naar het ziekte- en behandelingstraject wordt gekeken, en maakt ook duidelijk hoe moeilijk het is om aan dat kortetermijnperspectief te ontsnappen – iets wat lezers (artsen) blijkbaar heel goed herkennen in hun eigen praktijk, waarin het gemakkelijk is om in de techniek en de korte termijn te vluchten (Greenhalgh et al. 2016). De gelijkenis tussen dit onderzoek en de wijze van communiceren tussen

overheid en burgers tijdens de coronacrisis zit niet zo zeer in de ernst van de ziekte of aandoening, maar in de complexiteit van de communicatie, waarbij een soort inkrimping van de tijd ontstaat, een reductie in handelen en denken tot de korte termijn, en de focus op een snel herstel. De verwantschap heeft te maken met de collusie, dit wil zeggen de complementaire relatie, de ‘neurotische ritssluiting’, in dit geval tussen overheid en burgers, waarin de een de ander bevestigt in zijn of haar gedrag en die de bestaande situatie bestendigt via een samenspel van overdracht en tegenoverdracht, van onbewuste wederzijdse manipulatie (Stroeken 2013).

Wat zijn de belangrijkste resultaten uit het onderzoek van The met betrekking tot de coronacrisis? De ernst van de boodschap over de pandemie komt aanvankelijk duidelijk over, en is overweldigend. Onmiddellijk ontstaat er een fixatie op de aanwezige middelen, materialen en behandelmogelijkheden, maar die blijken vooral afwezig te zijn. Koortsachtig wordt gezocht naar verklaringen, oorzaken en vooral naar concrete maatregelen. De bedrijvigheid (in de zorg en in het onderzoek) roept vertrouwen op. De meeste mensen houden zich aan de maatregelen van de ‘intelligente lockdown’. De besmettingscijfers laten na een aanvankelijke zeer hoge piek tijdens de eerste golf een scherp neerdalende trend zien. En dat is waar iedereen op koerst, op de cijfers die van dag tot dag kunnen worden gevolgd, en die aangeven dat het de goede kant op gaat. De communicatie, en dat is wat The in haar onderzoek ook constateert, is volledig gericht op de korte termijn (wat zijn de cijfers van vandaag? – wanneer komen die mondklappers? – kunnen we dat of dat medicijn niet gebruiken?). Maar over de lange termijn (hoe lang gaat het duren? – wat weten we eigenlijk zeker? – wat zal ik besluiten als ik zelf naar de intensive care zou moeten? – legt de pandemie niet juist het ontbreken van een duurzaam toekomstbeleid bloot?) wordt niet gesproken. Er is sprake van opmerkelijke parallellen met wat er tussen longkankerpatiënten en behandelaren gebeurt: “Doordat de patiënt steeds iets in het vooruitzicht wordt gesteld, krijgt hij niet de gelegenheid om zich in te stellen op zijn naderende dood. Het aantrekkelijke van het kortetermijnperspectief is dat het patiënten de mogelijkheid geeft niet over de desastreuze afloop van hun ziekte te hoeven denken en zich uitsluitend te concentreren op de nabije toekomst. Het kortetermijnperspectief geeft het ziekteproces van patiënten en hun naasten structuur en maakt deze toch al moeilijke levensfase overzichtelijker en beheersbaar” (The 1999, 246). Er valt iets te doen, het is dichtbij en tastbaar, het resultaat drukt zich uit in een getal, en de trend van de cijfers bewegen zich in de goede richting. Beiden – overheid en burger – hoeven de ongemakkelijke vragen die zich op de lange termijn richten, niet te stellen en niet te beantwoorden.

Twijfel, verwarring en onzekerheid worden onderdrukt. Daarbij staat ons het maatschappelijk geaccepteerde herstelverhaal ter beschikking. Met deze term (herstelverhaal), ontleend aan het werk van de Amerikaanse socioloog Arthur Frank (Frank 1995; 1998), wordt een heel bepaald narratief plot bedoeld, dat neerkomt op het volgende: iemand wordt ziek, lijdt hieraan, wordt behandeld, en herstelt weer. Dat is een maatschappelijk erkend verhaal, dat we graag vertellen en graag horen. Frank wijst erop dat in dit verhaal het subject veelal niet de patiënt is, maar de zorgverleners. Zij zijn de helden (!), de actieve protagonisten in het verhaal. Het is de specialist die weet hoe het met de patiënt gaat, waardoor er een vervreemding ontstaat bij de patiënt ten opzichte van het eigen lichaam, het zelf kunnen aanvoelen van de situatie (The 1999, 254). Het is het plot dat het verhaal van hen die net een diagnose hebben ontvangen, domineert, maar ook vooral te herkennen valt bij hen die chronisch ziek zijn. Het is een verhaal dat past bij de geneeskunde die op basis van wetenschappelijke kennis vecht met de ziekte als vijand en die vijand zal overwinnen. En inderdaad, dat lukt ook in veel gevallen. De problemen ontstaan echter als de vijand niet kan worden overwonnen, of als dit heel lang gaat duren, of als gaandeweg het proces steeds weer nieuwe hindernissen opdoemen. En als er dus geen rechttoe rechtaan verhaal ter beschikking is (Frank 1998, 200-201). “Het herstelverhaal – samengesteld uit het verhaal van de arts, de wil van patiënten om beter te worden, niet te willen weten, dubbelzinnigheden en maatschappelijk herstelverhaal – is dominant en in het oog springend. Daardoor is de neiging groot om alleen het optimisme van patiënten te zien. Het herstelverhaal wordt verteld; de angst, de onrust en zorgen van patiënten worden daarentegen in stilte geleden” (The 1999, 258-259; zie ook Körver 2013, 80). Vergelijkbaar is de collusie tussen overheid en burger tijdens de coronacrisis. Het herstelverhaal, in de vorm van een routekaart of stappenplan, gevat in de metafoer van een puzzel, marathon, mammoet-tanker, dashboard of evenwichtsbalk, domineert het discours. Overheid en burgers zijn gefixeerd op de besmettingscijfers, op het herstelverhaal, op de korte termijn, waarbij het zorgpersoneel (aanvankelijk) de helden zijn. Dit kortetermijnperspectief wordt bovendien sterk gestimuleerd in onze samenleving, waarin ervaringen in het verleden, overgeleverde verhalen en herinneringen nauwelijks nog een rol spelen.

Herinnering

Volgens de Australische filosoof Roman Krznaric wordt onze hedendaagse wereld gekenmerkt door een ziekelijk kortetermijndenken. “Politici kunnen amper verder kijken dan de volgende verkiezing of de laatste opiniepeiling of tweet. Bedrijven zijn slaven van het volgende kwartaalverslag en de voortdurende druk om de waarde van het aandeel op te krikken. Markten pieken en storten in elkaar wanneer de door supersnelle algoritmen gedreven speculatieve bubbels barsten. Landen schuiven aan bij internationale onderhandelingen en ruziën over kortetermijnbelangen terwijl de planeet in brand staat en bedreigde planten en dieren uitsterven. Onze cultuur van onmiddellijke bevrediging maakt dat we ons te buiten gaan aan fastfood, snelvuurberichten en de ‘Nu kopen’-knop” (Krznaric 2021, 49). Hoewel kortetermijndenken niet altijd slecht is, vooral niet als er sprake is van een acute crisis (zoals met corona) die onmiddellijke actie vereist, is het echter in veel gevallen zeer schadelijk, desastreus zelfs, ook als het een acute crisis betreft. Het perspectief op de lange termijn, zowel in de richting van het verleden als in de richting van de toekomst, raakt uit beeld. Het directe – persoonlijke of nationale – belang sluit de ogen voor de generaties die na ons komen (Krznaric 2020), èn voor de ervaringen van de generaties vóór ons. Dit doet zich voor in relatie tot de klimaatproblematiek en de ecologische duurzaamheid waarbij het voortbestaan van een leefbare wereld voor de komende generaties op het spel staat. Het doet zich ook voor in het kader van de coronacrisis waarin maatregelen enkel worden afgestemd op de dag- en weekcurves van besmettingen en ziekenhuisopnamen. Het is temporele kortzichtigheid die het leven ineendrukt tot een soort eeuwig nu, en waarbij andere perspectieven en een bredere context buiten beeld blijven.

De Duitse journalist Benjamin Duerr (2021) heeft met betrekking tot de coronapandemie (en eerdere pandemieën) nagedacht over het belang van herinneringen. Hoe komt het dat er nauwelijks herinneringen zijn aan de gevolgen van de Spaanse griep die in aansluiting op de Eerste Wereldoorlog wereldwijd miljoenen slachtoffers heeft gemaakt? Hij wijst erop dat het een misvatting is dat kennis steeds van generatie op generatie automatisch wordt doorgegeven. In elke generatie weer moeten mensen herinnerd worden aan de ernst of de betekenis van een eerdere ingrijpende gebeurtenis. Gebeurt dat niet, dan verdwijnt die kennis uit de herinnering, waardoor latere generaties zeer waarschijnlijk de fouten uit het verleden (blijven) herhalen. Een moeilijkheid daarbij is dat zo’n ramp als de Spaanse griep ‘narrativiteit’ mist, een verhaal dat ‘vertelbaar’ is. Het is niet spectaculair, het is niet te typeren

als moreel goed of kwaad, en het zou een verhaal zijn zonder verantwoordelijke of dader (Duerr 2021, 32). Het mist ook de typische kenmerken van het herstelverhaal. Duerr memoreert dat in november 2019 in de buurt van het Nationaal Oorlogsmonument in Wellington, Nieuw-Zeeland, een gedenksteen is onthuld, ter herdenking van de meer dan 9000 slachtoffers van de Spaanse griep in 1918-1919. Aanvankelijk reageerde de Nieuw-Zeelandse overheid destijds traag op die pandemie. Daar heeft men door schade en schandelering uit getrokken en de herinneringen in voorzorgsmaatregelen ‘gegoten’. Het gaat om aanpassingen van het overheidsstelsel waardoor het mogelijk is sneller op een pandemie te reageren en waardoor samenwerking tussen overheidsorganen werd gestimuleerd. Daarbij kregen de Maori die in 1918-1919 bijzonder hard getroffen werden, bijzondere aandacht door een eigen afdeling binnen het ministerie van Volksgezondheid. Het is waarschijnlijk dat het acute en adequate ingrijpen van de regering begin 2020, toen de eerste coronabesmettingen zich aandienden, daaraan te danken is. Enerzijds zijn herkenbare en tastbare monumenten nodig om de herinnering levend te houden, anderzijds moet de collectieve herinnering voortdurend gevoed en opgefrist worden met informatie over eerdere, ingrijpende en betekenisvolle gebeurtenissen, en dienen overheidsinstellingen flexibel en snel te kunnen ingrijpen. In mei 2007 is met deze inzichten geoefend met het oog op een grote influenzapandemie. Dit bewustzijn van het verleden – verankerd in monumenten, verhalen, kennis en instanties – heeft invloed op ons gedrag in heden en toekomst. “Neurologisch onderzoek wijst uit dat het verleden, het heden en de toekomst in het menselijk brein nauw met elkaar verbonden zijn: om zich de toekomst te kunnen voorstellen, moeten mensen besef en kennis van het verleden hebben. (...) Als de verbinding met het verleden is verbroken, ontbreekt het een samenleving aan het vermogen om risico’s in te schatten, eerder gemaakte fouten te vermijden en voorbereidingen voor de toekomst te treffen. Want de vaardigheid om als gemeenschap een gevaar te herkennen of zich een scenario – een oorlog, een overstroming, een pandemie – überhaupt voor te kunnen stellen, ontbreekt dan simpelweg” (Duerr 2021, 34). Het Nederlandse overheidsbeleid met betrekking tot corona kenmerkt zich door een totaal gebrek aan herinnering. Het leidt tot zelfoverschatting, en tot “superieur falen”, zoals Ben Coates stelt in *De Groene Amsterdammer* (Coates 2021).

De pleidooien van Krznaric en Duerr haken goed in elkaar. Dat betekent dat de huidige generatie, zich baserend op ervaringen en herinneringen uit het verleden, een langetermijnperspectief in moet nemen, en dient te beseffen dat wat zij doet van grote invloed is op de generaties die komen. Er ontstaat

steeds meer besef van het belang van en concrete initiatieven en projecten met het oog op dat langetermijnperspectief. Het manifesteert zich echter vooral in de wereld van kunst en wetenschap. In de economische en politieke wereld is het nog steeds een marginaal verschijnsel (Krznaric 2020). Volgens Krznaric vraagt de omschakeling van korte naar lange termijn vooral een nieuwe ideeëncultuur: het gaat om fundamentele houdingen, overtuigingen en idealen. Het gaat daarbij om *verbeelding* van de toekomst, gekoppeld aan het nederige besef “dat ons vergankelijke bestaan in het niet valt bij de immense tijdsspanne van kosmische geschiedenis, zodat we onze geest vrijmaken om ver in het verleden én voorbij ons eigen leven in de verre toekomst te kijken” (Krznaric 2020, 49). Dit vraagt tevens het vaststellen van een transcendent doel voor de mensheid, een doel dat voorbij individuele of nationale zelfzuchtige belangen en ambities reikt. Daarnaast gaat het om *bekommernis* voor de toekomst die gebaseerd is op een daadwerkelijke mentaliteit als erflater en op wat Krznaric ‘intergenerationele rechtvaardigheid’ en ‘rentmeesterschap’ noemt (Krznaric 2020, 81-101). Verbeelding en bekommernis kunnen echter niet zonder het *maken van plannen* voor een toekomst voorbij ons eigen leven. Daarbij is ‘kathedraaldenken’ en ‘holistisch voorspellen’ noodzakelijk, waarbij de term kathedraaldenken refereert aan de soms eeuwenlange bouw van grote religieuze bouwwerken. En holistisch voorspellen duidt op het zoeken naar de grote bewegingen of patronen die beschavingen op de lange termijn (kunnen) doormaken, waarbij onzekerheid een permanent gegeven is (Krznaric 2020, 126-127). Het langetermijnperspectief kan niet zonder de actieve herinnering (!) aan het verleden. Eerdere ervaringen van het omgaan met ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen bieden de basis voor verbeelding van, bekommernis om en plannen voor de lange termijn. Kortom, het gaat om verhalen die het heden een brede context geven, een inbedding voor ieders persoonlijke verhaal. Het gaat om ervaringen uit het verleden, inclusief het falen en de tragiek, die de huidige maatregelen in de coronacrisis in perspectief plaatsen, in relatie tot de generaties voor ons en na ons.

Religie en lange termijn

Krznaric doet in zijn betoog een beroep op religieuze begrippen als rentmeesterschap, goede voorouders of erflaters, kathedraaldenken, transcendentie, of begrippen die verwant zijn met dit perspectief, zoals verbeelding, idealen, holistisch denken, nederigheid en bekommernis of barmhartigheid. Hij spreekt zelfs van ‘de vooruitkijkende Samaritaan’ (Krznaric 2021). Om

werkelijk tot een langetermijnperspectief te komen is volgens hem een culturele evolutie nodig. Daarin spelen verhalen, kunst, design en muziek een essentiële rol, omdat zij bij uitstek in staat zijn om de horizon op te rekken, voorbij onze eigen grenzen te kijken, verleden, heden en toekomst met elkaar te verbinden, en om de verbeelding te stimuleren. Daarnaast is onderwijs van belang, waarbij vooral relationele (en intergenerationele) empathie kan worden gestimuleerd en langetermijndenken kan worden aangeleerd. Dat laatste is essentieel, omdat concrete leerinhouden aan snelle veranderingen onderhevig zijn. Ten slotte wijst Krznaric op het grote belang van religies met het oog op het creëren van gemeenschappen of collectiviteiten over de grenzen van de generaties heen. “Wie de toekomstige generaties binnen onze verbeelde gemeenschap wil brengen, doet er verstandig aan het krachtigste mechanisme voor het creëren van een collectieve identiteit die de mensheid heeft uitgevonden niet te negeren: religie. Een moslim, jood of christen kan vrijwel overal ter wereld een moskee, synagoge of kerk binnenwandelen en verwelkomd worden als lid van een geloofsgemeenschap” (Krznaric 2020, 242). Religie heeft de potentie om solidariteit, inclusie, loyaliteit en verbinding tussen sociale groepen over plaatselijke, regionale en nationale grenzen heen te creëren, èn tussen de elkaar opvolgende generaties. Religie is op te vatten als een oriëntatie in tijd en ruimte. Voor die oriëntatie heeft religie altijd gezorgd: door een plek te markeren, daar als groep samen te komen, herinneringen op te halen, uit te beelden en in verhalen te vangen – verhalen die getuigen van de verbondenheid en loyaliteit met voorbije en komende generaties. De oriëntatie in tijd en ruimte is nodig om het verhaal dat die tijd en ruimte overschrijdt, transcendeert, te kunnen herinneren, steeds weer te vertellen en daarmee te bestendigen. Deze bevinding wordt ondersteund door opgravingen in Göbekli Tepe, in het zuidoostelijk deel van Turkije, waar het oudste heiligdom van de mensheid is gevonden, waarvan de vroegste lagen uit ca. 10.000 voor Christus stammen (Schmidt 2010; Henley 2018). De Duitse archeoloog Klaus Schmidt die een leven lang onderzoek deed in Göbekli Tepe, formuleert het als volgt: “De evolutie van de moderne mensheid ging gepaard met een fundamentele overgang van kleinschalige, mobiele groepen jagers-verzamelaars naar grote, permanent samenwonende gemeenschappen. (...); de factor die de vorming van grote, permanente gemeenschappen mogelijk maakte, was het vermogen om gebruik te maken van symboliek, een soort schriftloos vermogen om symbolische materiële cultuur te produceren en te “lezen”, dat gemeenschappen in staat stelde hun gedeelde identiteit en hun kosmos te verbeelden” (Schmidt 2010, 253-254; eigen vertaling van de auteur). Dit wijst erop dat religie een essentiële rol had (heeft?) bij het kunnen

samenleven in grotere groepen, in de overdracht van tradities en daarmee bij de zorg voor de komende generaties. In de termen van de Britse cognitieve religiewetenschapper Harvey Whitehouse gaat het hier om de zogenaamde doctrinaire modaliteit van religie, die vooral gebruik maakt van regelmatige herhaling van dezelfde verhalen, mythen, rituelen en ceremonies gericht op betrekkelijk lange leerprocessen, met de nadruk op routine en op het overbrengen van complexe (religieuze) overtuigingen (Whitehouse 2004).³ Zoals de geschiedenis van religies en kerken laat zien, kan de doctrinaire modaliteit van religie leiden tot routine en disciplineren, en dus tot verveling en verlaagde motivatie. Creativiteit en verbeelding zullen dan verkommeren onder de druk van de orthodoxie en de controlerende machten binnen de religieuze structuren die van ieder hetzelfde gedrag en denkpatroon en dezelfde mentaliteit eist. Zodra dit gebeurt, zullen echter hervormingen ontstaan, meestal aan de marge van de samenleving, nieuwe impulsen aangewakkerd door creativiteit en verbeelding (Whitehouse 2004; Droogers 2012).

Dat het belangrijk is om opgenomen te zijn in een breder, intergeneratieoneel verhaal kwam in mijn onderzoek naar de spirituele copingstrategieën van longkankerpatiënten naar voren. Alle geïnterviewde respondenten vertelden – ongevraagd! – dat zij zich betrokken voelden bij specifieke voorouders (een oom, vader of moeder, een grootouder) of bij figuren uit een religieuze of spirituele traditie (bijvoorbeeld de heiligen uit de katholieke traditie). Deze voorbeeldfiguren werden als een bron van vertrouwen, als een voorbeeld in het omgaan met het lijden en als een bemiddelaar tot het transcendente gezien tijdens hun ziekte en hun voorbereiding op de laatste levensfase. In deze figuren herkenden deze respondenten hoe zij met de ziekte en met hun naasten zouden kunnen omgaan (Körver 2013, 302-304). Een tweede voorbeeld betreft de analyse van de beweegredenen van hedendaagse bedevaartgangers en van wijkbewoners die een oud Mariabeeld in de vernieuwde wijk wilden plaatsen. De verbondenheid met eerdere generaties vormde een krachtige lijn in hun verhaal. Deze intergenerationele loyaliteit of solidariteit hielp mensen om met hun eigen leven om te gaan en om met enig vertrouwen de toekomst tegemoet te treden (Notermans 2009; Körver 2021). Een voorbeeld uit de theorie is het zielzorgmodel van de praktisch-theoloog Tjeu van Knippenberg *Tussen naam en identiteit* (2018). In dit model fungeren de lijnen van tijd en ruimte als de basiscoördinaten, de grondstructuur, van het menselijk bestaan. De tijdslijn staat voor de weg door het leven, in de spanning tussen continuïteit en discontinuïteit, op zoek naar de richting, waarbij de mens reiziger en tochtgeenoot is. De ruimtelijn staat voor de verbindingen en contexten waarin iemand leeft, in de spanning tussen op zichzelf zijn en verbondenheid, op zoek naar

het verband, waarbij de mens te zien is als bewoner en medebewoner. Door de tijd- en ruimtelijn heen is de transcendentielijn gevlochten, het grotere verhaal dat opgehangen is tussen oorsprong en bestemming, in de spanning tussen autonomie en heteronomie, op zoek naar de grond, waarbij de mens zich manifesteert als erfgenaam en erfdeeler. Het model onderstreept de noodzaak van een verhaal dat wordt gekenmerkt door de eenheid van tijd en plaats, een verhaal waarin ieder haar/zijn plek kan vinden en dat tegelijk breder is dan het persoonlijke verhaal.

Pleidooi voor de erfzonde

Los van hoe religies zich concreet hebben ontwikkeld of hun neerslag hebben gevonden in specifieke kerken of genootschappen, staan zij vanuit hun oorsprong voor het vermogen om een mens te oriënteren in tijd en ruimte met een breder verhaal, een verhaal dat de grenzen van tijd en ruimte overstijgt, dat over de langere termijn gaat en daarbij aan het actuele nu een inbedding biedt. Duidelijk is ook dat religies in hun concrete manifestaties het tegendeel zijn van loyaliteit, solidariteit en inclusie. De Nederlandse cultureel antropoloog en religiewetenschapper André Droogers verwoordt dit als het spanningsveld tussen spel en macht. Religie is in staat om de verbeelding te activeren met het oog op alternatieve beelden of verhalen voor de werkelijkheid. Steeds weer zijn er echter groepen die de status quo en de orthodoxie willen handhaven, met als gevolg dat spel, verbeelding en creativiteit worden gedemotiveerd (Droogers 2012). Spel en macht vormen de twee kanten van dezelfde medaille. In zijn essay *In woord en gedachte, in doen en laten* houdt de Vlaamse auteur Erwin Mortier een pleidooi voor de zonde (2003). Naar aanleiding van zijn eerste ervaring als jongetje in de biechtstoel, waar in wezen niets te biechten viel, dringt het besef door dat de wereld groter is dan het actuele moment en zijn eigen kleine wereldje. Het onaffe, niet perfecte en beperkte van het bestaan brengt – als keerzijde – de eeuwigheid in perspectief. “De biecht moest Hij verzonnen hebben om ons, Zijn materiële schepselen, door middel van een uiterst bizarre procedure te verzoenen met het leven dat Hij ons geschonken had” (Mortier 2003, 47). In het christelijke leerstuk van de erfzonde komen bovenstaande lijnen bij elkaar: de noodzaak van een breder en groter verhaal dat boven het eigen leven uitstijgt, de solidariteit met en verantwoordelijkheid voor anderen over de grenzen van ruimte en tijd heen, en aandacht voor falen, verlies en tragiek. Vandaar een pleidooi voor de erfzonde.

In de christelijke dogmatiek verwijst de erfzonde naar de fundamentele zondigheid waarmee elke mens wordt geboren, als gevolg van de zondeval van Adam en Eva. Ondanks het goddelijke verbod aten Adam en Eva van de ‘boom van de kennis van goed en kwaad’. Zij werden zich bewust van goed en kwaad, van ervaringen van schaamte en schuld, en realiseerden zich dat het menselijk leven niet perfect is, maar ook beperkt, onaf en vooral eindig. Het leven bleek niet alleen een paradijs te zijn (zie het boek Genesis, hoofdstukken 2 en 3). Generaties theologen hebben zich over dit onderwerp het hoofd gebroken. Als iemand in moreel opzicht iets verkeerd doet, dan kan er toch alleen sprake zijn van schuld als hij of zij dit willens en wetens doet. Hoe verhoudt zich dit met de leer van de erfzonde die ervan uitgaat dat ieder mens niet *niet* kan zondigen, als iets onvermijdelijks dat op gespannen voet staat met het idee van eigen verantwoordelijkheid. De Nederlandse theoloog Henk ten Brink betoogt dat men altijd over de (erf)zonde ‘met twee woorden’ moet spreken: ‘de zonde is een daad én een overmacht’ (2018, 358). Er is sprake van onvermijdelijkheid en er is sprake van verantwoordelijkheid, van menselijk falen en van tragiek en tegelijk van de opdracht tot solidariteit.

Daarmee wijst het idee van de erfzonde op het noodzakelijke besef dat hoewel een mens tracht moreel juist te handelen, hij niet in staat is om alles te overzien, met enige regelmaat het minst kwade moet kiezen, niet in staat is solidair te zijn met iedereen op alle plekken in de wereld, en al helemaal moeilijk met de volgende generaties. Dat besef neemt echter de verantwoordelijkheid voor een ander, in kleine en in grote kring, in toekomstige generaties niet weg. Dit benadrukt ook de Amerikaanse theologe Cecilia González-Andrieu. Voor haar gaat het verhaal van Adam en Eva niet over ongehoorzaamheid aan God of over de wil als mens zelf goddelijk te zijn. Volgens haar gaat het verhaal over het afbreken van de menselijke solidariteit. Als God aan Adam en Eva vraagt of zij van de boom van kennis van goed en kwaad hebben gegeten, beschuldigt Adam Eva en probeert zichzelf vrij te praten. “Zo breekt hij de menselijke solidariteit voor altijd af, om zichzelf te redden. Dat zie ik als de erfzonde van de mens. (...) De erfzonde is dat we er niet voor elkaar waren. En dat doen we nog steeds niet. We zijn er niet voor elkaar, we zijn er niet voor de planeet. We doen onze menselijke solidariteit zwaar tekort” (Janssen 2019). González-Andrieu die zelf een Latino-achtergrond heeft en zich inzet voor illegale vluchtelingen, heeft haar theologisch denken vanuit de concepten macht en kwetsbaarheid opgebouwd en oefent op basis daarvan krachtige kritiek uit op de bestaande politieke verhoudingen in de VS en op de christenen die met een beroep op de Bijbel die status quo en hun eigen privileges verdedigen (González-Andrieu 2015; 2016).

Het gaat in het verhaal van Adam en Eva, als basisverhaal over het menselijk bestaan, niet over ongehoorzaamheid of hoogmoed. Het gaat eerder over bewustwording, over bewustzijn dat met de jaren groeit, en waarbij het besef toeneemt dat – hoe goed mensen het ook proberen of bedoelen – de menselijke verantwoordelijkheid tekortschiet. Loyaliteit, solidariteit en verbondenheid zijn altijd beperkt. Het is ‘het menselijke tekort’, ‘la condition humaine’ (Malraux 1974). Dit tekort of onvermogen drukt zich vooral uit op groeps-, organisatie- en nationaal niveau, waar empathie, het vermogen tot zelfoverstijging, het begrenzen van egoïstische belangen en van macht minder mogelijk blijkt (Heldring 2009; Niebuhr 2010). En juist dat besef van onvermogen, houdt tevens – zoals in het leerstuk van de erfzonde – de aansporing tot verantwoordelijkheid voor en solidariteit met anderen, in heden en toekomst, levend. Het besef van de imperfectie en de vergankelijkheid is onlosmakelijk verbonden met de droom en het streven naar een wereld voor ieder. Het is het verhaal dat helpt om de oriëntatie in tijd en ruimte te vinden, het verhaal van de lange termijn.

Ten slotte: onzekerheidstolerantie

Beleid en overheid neig(d)en tijdens de pandemie vooral te sturen op de besmettingscijfers. Daarmee wordt onzekerheid bedwongen: er valt dagelijks iets te bespreken, de volgende dag is er weer verandering, er valt voortdurend wat te doen, van dag tot dag, van week tot week. Het perspectief op de langere termijn raakt uit beeld. Het is sturing op de korte termijn, iets wat sowieso een kenmerk van onze postmoderne samenleving is geworden. Het is alsof we leven in een soort eeuwig nu, en alles *in realtime* beleven, ook al gebeurt het aan de andere kant van de wereld. Het gaat erom onzekerheid, twijfel en niet-weten te bezweren, om risico's te vermijden. In deze context raakt het verhaal van de lange termijn uit de aandacht. In dat langetermijnverhaal is er sprake van een open einde, veel is onzeker, nog meer weten we niet. Dat verhaal reikt verder dan ieders persoonlijke verhaal of belang, over de grenzen van ieders directe omgeving en over de grenzen van de tijd heen. Dat transcendente verhaal gaat over verantwoordelijkheid en solidariteit, over de mogelijkheid om samen te kunnen leven en de wereld leefbaar te houden voor huidige en komende generaties. Het is een verhaal dat telkens weer door religies wordt gestimuleerd. Het is een verhaal dat oproept om te spelen met alternatieve werkelijkheden, ondanks dat het steeds weer ten onder dreigt te gaan in bestaande machtsverhoudingen en belangen, in routine en

orthodoxie, in menselijk falen en in de tragiek van de ‘condition humaine’. Dat verhaal dient op herinneringen en het verleden te zijn gebaseerd, zodat ieder kan weten wat onze oorsprong en onze bestemming zijn. Dit verhaal, geworteld in het gezamenlijke verleden, voedt de verbeelding, de verantwoordelijkheid voor latere generaties en de keuzes en plannen voor huidig en toekomstig beleid. Daarbij wijst het verhaal van de erfzonde erop dat loyaliteit en solidariteit met de (toekomstige) anderen niet altijd lukken. Maar dit besef, dit bewustzijn ontslaat ons niet van verantwoordelijkheid. Het gaat erom dat wij als goede erfgenamen goede voorouders zijn, die vanuit dat bewustzijn met onzekerheid, twijfel en nog-niet-weten dienen om te gaan. En werken aan een grotere mate van onzekerheidstolerantie (König & Dalbert 2004; Bolhuis & Simons 2011). Onzekerheid, falen en tragiek horen bij het menselijk bestaan. De erkenning hiervan, het onderbrengen van deze menselijke fenomenen in een groter verhaal, houdt tegelijk het verhaal wakker over hoe mensen solidaire en loyaal aan elkaar, in evenwicht met de natuur, en als goede voorouders kunnen leven. Juist deze onzekerheidstolerantie maakt het mogelijk om breder te leren, breder te kijken, breder te kiezen. Het voorkomt dat mensen problemen in de huidige samenleving oppakken als puzzels die snel moeten worden opgelost, voortdurend concrete aanwijzingen willen, onmiddellijk terugvallen op wat anderen vinden, en vervreemd raken van hun eigen denken. Het stimuleert zelfstandigheid, vertrouwen in eigen kunnen, en het onderlinge gesprek. Juist in crisissituaties, zoals bij corona, waarin de blik versmald raakt tot een eeuwig nu, hebben burgers en overheid een groter verhaal nodig waarin verantwoordelijkheid, het kunnen falen en onzekerheidstolerantie een duidelijke plaats hebben.

Noten

- 1 Het cabaretier-duo Niels van der Laan en Jeroen Woe heeft in hun satirisch programma *Even Tot Hier* van 12 december 2020 op hilarische wijze laten zien hoe de overdaad van metaforen die Rutte en De Jong hanteren allerminst bijdragen aan een helder verhaal (zie: <https://www.manners.nl/even-tot-hier-rutte-de-jonge-metaforen/>).
- 2 Dat op basis van de beschikbare cijfers, in combinatie met andere inzichten dan enkel die van epidemiologen, andere conclusies kunnen worden getrokken, blijkt uit de adviezen van het zogenaamde *Red Team* (zie bijvoorbeeld Red Team, 2020). Zie verder: <https://www.c19redteam.nl/>.
- 3 Naast de doctrinaire modaliteit onderscheidt Whitehouse, op basis van onderzoek naar de evolutionaire ontwikkeling van de menselijke cognitie, een tweede modaliteit. Dit betreft eenmalige interventies of korte periodes met een hoge *arousal* die meteen in het geheugen worden gegrift en meestal persoonlijk of idiosyncratisch van aard zijn. Vaak bedoeld als creatieve en persoonlijke uitwerking van zin en betekenis bij een onmiddellijke overgang in levensfase of identiteit (Whitehouse 2004).

Literatuur

Banerjee, A., M. Alsan, E. Breza, A.G. Chandrasekhar, A. Chowdhury, E. Duflo & B.A. Olken (2020),

Messages on Covid-19 Prevention in India Increased Symptoms Reporting and Adherence to Preventive Behaviors among 25 Million Recipients with Similar Effects on Non-Recipient Members of Their Communities. *Working Paper Series*, 27496.

Baum, F., T. Freeman, C. Musolino, M. Abramovitz, W. De Ceukelaire, J. Flavel & E. Villar (2021),

Explaining covid-19 performance: what factors might predict national responses?, in: *BMJ*, 372, n91. doi:10.1136/bmj.n91.

Bolhuis, S. & R.-J. Simons (2011),

Naar een breder begrip van leren, in: Kessels, J. & R. Poell (red.), *Handboek human resource development. Organiseren van het leren*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum. 63-86.

Brink, H. ten (2018),

Erfzonde? Onvermijdelijkheid en verantwoordelijkheid, Utrecht: Kok Boekencentrum Academic.

Claassen, R. (2020),

De intelligente lockdown. Een 'dashboard' van drie dimensies in onze vrijheid, in: *Ethische Annotatie*, (7), 1-25.

Coates, B. (2021),

Superieur falen. Nederlands exceptionalisme, in: *De Groene Amsterdammer*, (18 februari 2021), 145 (7), 24-27.

COVID-19 Stats. (2020),

We gaan weer vaker op pad: drukte op de weg nadert niveau 2019. Retrieved 1 april 2021 <https://www.coronastatistieken.com/we-gaan-weer-vaker-op-pad-drukke-op-de-weg-nadert-niveau-2019/>

Dehue, T. (2014),

Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar, Amsterdam – Antwerpen: Uitgeverij Augustus.

Droogers, A. (2012),

Play and power in religion. Collected essays, Berlin: De Gruyter.

Duerr, B. (2021),

Voor altijd waakzaam. Nooit meer een pandemie?, in: *De Groene Amsterdammer*, 145 (7), 32-35.

Emde-Boas, C. van (1962),

Intensive group psychotherapy with married couples, in: *International Journal of Group Psychotherapy*, 12, 142-153. doi:10.1080/00207284.1962.11508252.

Religie & Samenleving, Jrg. 16, nr. 2 (juni 2021)

- Ernaux, A. (2021),
De jaren (R. Hofstede, Trans. 7 ed.). Amsterdam – Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Frank, A. W. (1995),
The wounded storyteller. Body, illness, and ethics, Chicago: The University of Chicago Press.
- Frank, A. W. (1998),
 Just listening. Narrative and deep illness, in: *Families, Systems, and Health*, 16 (3), 197-212. doi:10.1037/h0089849.
- Geest, M. van der & E. de Visser (2021),
 Ziekenhuisbaas: de coronacrisis vraagt veel meer creativiteit, in: *De Volkskrant (Zaterdag & Opinie)*, (3 april 2021), 8-10. Retrieved from <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/ziekenhuisbaas-de-coronacrisis-vraagt-veel-meer-creativiteit~b11e581f>.
- Global Health Security Index. Building Collective Action and Accountability* (2019). Retrieved from Washington – Baltimore: <https://www.ghsindex.org/wp-content/uploads/2020/04/2019-Global-Health-Security-Index.pdf>.
- González-Andrieu, C. (2015),
 The Good of Education: Accessibility, Economy, Class, and Power, in: Kwok, P.-I., C. González-Andrieu & D.N. Hopkins (eds.), *Teaching Global Theologies: Power and Praxis* Waco, TX: Baylor University Press, 57-74.
- González-Andrieu, C. (2016),
 A Latina Theological Reflection on Education, Faith, Love, and Beauty, in: *Journal of Catholic Education*, 19 (2), 6-17. doi:10.15365/joce.1902022016.
- Greenhalgh, T., E. Annandale, R. Ashcroft, J. Barlow, N. Black, A. Bleakley, S. Ziebland (2016).
 An open letter to The BMJ editors on qualitative research, in: *British Medical Journal*, 352, i563.
- Heldring, J. L. (2009),
 Het menselijk tekort, in: *NRC Handelsblad* (23 april 2009), 9. Retrieved from https://dbnl.org/tekst/held004deze01_01/held004deze01_01_1336.php.
- Henley, T. B. (2018),
 Introducing Göbekli Tepe to psychology, in: *Review of General Psychology*, 22 (4), 477-484. doi:10.1037/gpr0000151.
- Janssen, J. (2019),
 Theoloog Cecilia González-Andrieu: ‘Geloof zonder solidariteit is als een taartrecept zonder ingrediënten’ *Trouw*, (28 oktober 2019). Retrieved from <https://www.trouw.nl/nieuws/theoloog-cecilia-gonzalez-andrieu-geloof-zonder-solidariteit-is-als-een-taartrecept-zonder-ingredienten~be7c3d87>.

- Keuchenius, C. (2020),
De 14 technieken in de gedragsbeïnvloeding in Mark Ruttes persconferenties. Retrieved from <https://www.adformatie.nl/gedragsverandering/14-technieken-gedragsbeïnvloeding-van-mark-rutte-perscos>.
- Knippenberg, T. van (2018),
Existentiële zielzorg. Tussen naam en identiteit, Kampen: Van Warven.
- König, S. & C. Dalbert (2004),
Ungewissheitstoleranz, Belastung und Befinden bei Berufsschullehrerinnen, in: *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*, 36 (4), 190-199. doi: 10.1026/0049-8637.36.4.190
- Körver, J. (2013),
Spirituele copingstrategieën bij longkankerpatiënten, Eindhoven: In eigen beheer.
- Körver, J. (2021),
On Intimate Terms with the Virgin Mary. The Counterintuitive Space Offered by “Born from the Virgin Mary”, in: Wieringen, A. van & M. Sarot (eds.), *The Apostles’ Creed: Born of the Virgin Mary*. In Print.
- Krznaric, R. (2020),
De goede voorouder. Langetermijndenken voor een kortetermijnwereld, Utrecht: Ten Have.
- Krznaric, R. (2021),
Over de tirannie van het nu. De vooruitkijkende Samaritaan, in: *De Groene Amsterdammer*, 145 (1), 48-51.
- Malraux, A. (1974),
Het menselijk tekort (E. Du Perron, Trans. 11e dr. ed.), Amsterdam: Contact.
- McCann, C. (2020),
Apeirogon (F. van der Wiel, Trans.), Amsterdam: De Harmonie.
- Ministerie van VWS (2020a),
Gezondheid breed op de agenda. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020-2024, Retrieved from Den Haag: <https://www.loketgezondleven.nl/sites/default/files/2020-05/Landelijke-Nota-Gezondheidsbeleid-LNG-2020-2024.pdf>.
- Ministerie van VWS (2020b),
Zorg voor de Toekomst, Den Haag: Ministerie van VWS.
- Ministerie van VWS (2021),
Verslag van de consultatie van de Discussienota Zorg voor de Toekomst, Retrieved from Den Haag: <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2021/03/19/verslag-van-de-consultatie-van-de-discussienota-zorg-voor-de-toekomst/verslag-van-de-consultatie-van-de-discussienota-zorg-voor-de-toekomst.pdf>
- Mortier, E. (2003),
In woord en gedachte, in doen en laten. Pleidooi voor de zonde, in Mortier, E. (red.), *Pleidooi voor de zonde*, Amsterdam: Uitgeverij Cossee, 44-53.
- Religie & Samenleving*, Jrg. 16, nr. 2 (juni 2021)

- Niebuhr, R. (2010),
Moral Man and Immoral Society, Eugene: Wipf & Stock Publishers.
- Notermans, C. (2009),
 Connecting the living and the dead: Re-membering the family through Marian devotion, in: Hermkens, A.K., W.H.M. Jansen & C.D. Notermans (eds.), *Moved by Mary: The power of pilgrimage in the modern world*, Farnham: Ashgate, 135-146.
- Oppenheim, B., M. Gallivan, N.K. Madhav, N. Brown, V. Serhiyenko, N.D. Wolfe & P. Ayscue, (2019),
 Assessing global preparedness for the next pandemic: development and application of an Epidemic Preparedness Index, in: *BMJ Global Health*, 4 (1), e001157. doi:10.1136/bmjgh-2018-001157
- Orange, T. (2019).
Er is geen daar daar, Amsterdam: Meulenhoff Boekeriej.
- Payne, D. (2015),
 Twenty top papers to mark. The BMJ's two digital decades, in: *British Medical Journal*, 351, h3660. doi:10.1136/bmj.h3660.
- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (2020),
(Samen)leven is meer dan overleven. Breder kijken en kiezen in tijden van corona, Den Haag: RVS.
- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (2021),
Wissels omzetten voor een veerkrachtige samenleving. Vier prioriteiten voor de nieuwe kabinetsperiode, Den Haag: RVS.
- Redactie *Trouw* (2020),
 Een 'intelligente lockdown'. Dit zijn de nieuwe maatregelen tegen het coronavirus, in: *Trouw* (2020, 23 maart) Retrieved from <https://www.trouw.nl/nieuws/een-intelligente-lockdown-dit-zijn-de-nieuwe-maatregelen-tegen-het-coronavirus~b5242440/>
- Red Team. (2020),
Voorkom de derde golf. Dat lukt alleen door anders te dansen, Retrieved from https://www.c19redteam.nl/wp-content/uploads/2020/10/2020-10-22_-_Voorkom_de_derde_golf.pdf
- Ruler, B. van (2021),
 Coronacommunicatie van overheid mist noodzakelijke ingrediënten voor verbinding, Retrieved from <https://www.adformatie.nl/gedragsverandering/coronacommunicatie-overheid-mist-noodzakelijke-ingredienten>
- Schmidt, K. (2010),
 Göbleki Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, in: *Documenta Praehistorica*, 37, 239-256. doi:10.4312/dp.37.21.

Stroeken, H. (2013).

Collusie, <https://www.psychoanalytischwoordenboek.nl/lemmas/collusie>.

The, A.-M. (1999),

Palliatieve behandeling en communicatie. Een onderzoek naar het optimisme op herstel van longkankerpatiënten, Houten-Diegem: Bohn Stafleu Loghum.

The, A.-M. (2005),

Tussen hoop en vrees. Palliatieve behandeling en communicatie in ziekenhuizen, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

The, A.-M., T. Hak, G. Koeter & G. van der Wal (2000),

Collusion in doctor-patient communication about imminent death. An ethnographic study, in: *British Medical Journal*, 321 (7273), 1376-1381. doi:10.1136/bmj.321.7273.1376

Vrieze, J. de (2021),

‘We moeten een coronageneraal hebben’. De Nederlandse aanpak, in: *De Groene Amsterdammer*, 145 (7), 14-19.

Whitehouse, H. (2004),

Modes of religiosity. A cognitive theory of religious transmission, Walnut Creek [etc.]: Altamira Press.